

מי היה המצבֶּרַח הראשון?

אילון גלעד

פורסם בעיתון הארץ ב- 16.11.2016

המשמעות היסודית של ריח, זו המשותפת לאוגריתית, ארמית וערבית, היא משב של אוויר. יש יסוד להניח שהשורש החל את דרכו כשורש דרעיצורי ר"ח, שהיה אולי אֶזְרַח־מְטוּפְּאִי, כלומר שהוא החל את דרכו כחיקוי הקול שנשמע כשהרוח נושבת.

התרחבות השורש השורש הדרעיצורי לשורש תלת־עיצורי והסתעפותו לשלל משמעויות התרחשו כבר לפני תקופת המקרא. בתנ"ך אנחנו מוצאים שלושה שמות עצם יסודיים הגזורים משורש זה: רִיחַ (ניחוח העולה מדבר מה), רִיחַ (החלל שבין עצמים אותו ממלאת רק הרוח, כלומר האוויר) וְרִיחַ שבנוסף למשמעותה המטרולוגית קיבלה גם משמעות נוספת — נפש או שכל.

מִרְיַח נולדו לנו פעלים הקשורים בקליטת ריחו של דבר מה ובדורות האחרונים בהשפעת שפות אירופה הדפת ריח אל חלל האוויר. מהמילה רִיחַ (וצורת המשנה המקראית רִיחָה) קיבלנו אנו את הָרִיחַ (יצירת רווחים בין עצמים) אבל גם את הָרִיחַ, כלומר זכה לְרִיחָה (רִיחָה הפוכה לְצָרָה כפי שְׁמֵרָחַ הפוכה לְצָר). המילה ריח עצמה לא הניבה פעלים אבל סיפקה שלל מטבעות לשון, רבים מהם כבר במקרא, בהם אנחנו מתארים את תחושותינו הפנימיות: קִשָּׁה ריח, שָׁפַל ריח, נַחַת ריח, עָז ריח, קָצַר ריח, מֵרַת ריח, קָרַת ריח ועוד. היה זה אולי רק עניין של זמן עד שהעברית תפתח צורת לשון שתאפשר לדובר בעברית לשאול את חברו באיזה מילה שרויה רוחו, אלא שלעברית לא הייתה מילה מופשטת שתשמש ליצירת צירוף כדוגמת "מצב רוח".

זה לא שהמילה מְצַב לא הייתה קיימת. זו מופיעה כבר במקרא, אלא ששם היא מורה על המקום שבו אדם עומד, מקום בו חיילים מוצבים (מְצַב) או בהשאלה תפקיד. כאן נכנס לסיפור הפילוסוף היווני אריסטו. אריסטו הגדיר עשר קטגוריות, ואלה היו מושגי מפתח בפילוסופיה המערבית בעולם המוסלמי, הנוצרי והיהודי במשך מאות שנים. אחת מאותן קטגוריות, השביעית, הייתה קִיסְתֵי, אותה ייתכן שהיינו מתרגמים היום כְּמִנְחָה. המשמעות המדויקת של הקטגוריה אינה חשובה לענייננו, מה גם שפרשנים שונים לאורך הדורות פירשו זאת אחרת (אריסטו עצמו מדגים את הקטגוריה עם שכיבה, ישיבה ועמידה). מה שכן חשוב עבורנו הוא שבימי הביניים כשתורגמה הפילוסופיה האריסטוטלית מערבית לעברית נתנו לקטגוריה זו המתרגמים את השם מְצַב (המונח היווני נגזר מפועל שפירושו לשכב ואילו המונח הערבי נגזר משורש שמורה על הנחת חפץ).

Alexander Zemlianichenko / AP בני נוער מְצַבְרָחִים. מצב־רוח מיוחד המצטיין בנוחות לרגוז ולכעוס

סופרי ההשכלה שלפו את ה"מצב" מספרי הפילוסופיה, ונתנו לה את משמעותה המודרנית, בהשפעת הגרמנית בה המילה Lage משמשת הן במשמעות זו והן כשמה של אותה קטגוריה אריסטוטלית. באופן זה מצאה את עצמה העברית בתחילת המאה ה-19 עם המילים "מצב" במשמעותה המודרנית ו"רוח" במשמעות האני הפנימי.

עתה הייתה הדרך סלולה ליצירת הצירוף "מצב רוח". מי היה הראשון ליצור את הצירוף קשה לקבוע בְּבִטְחָה. דוגמה מוקדמת לשימוש כזה ניתן למצוא בעיתון "עברי אנכי" ב-1866, שם אדון בשם אליהו פלסנר שיבח את חברו לכבוד יום הולדתו במילים: "אחי הנשגב והנעלה המשורר הנפלא הפלא ופלא אשר נגינותיך יעלו עד השמים שיאם ורוממות אל אשר בגרונך יגביהו את השומע משפל מצב רוחו עַל עַל כי אין ערוך למתק זמרותיך". הצירוף מופיע פה ושם בעיתונות העברית בעשורים הבאים אך במקומות מעטים. עד שבחלוף המאה התקבעו המילים כצירוף כבול, והטפטוף הפך לשצף.

ואיך הפך "מצב רוח" לשם התואר מְצַבְרָח? על כך ניתן ללמוד ממכתב ששלח שרגא אירמאי אל ועד הלשון ב-1937, ושנשמר בארכיון האקדמיה ללשון העברית. באותו מכתב כתב אירמאי, באותם ימים מהנדס צעיר ולימים פרופסור בטכניון וחבר פעיל במיוחד באקדמיה ללשון העברית, על שלל מילות וצירופי סלנג שהיו נהוגים בגימנסיה הרצליה כשלמד שם כמה שנים לפני כן. אחד מהם הוא מְצַבְרָח עליו כתב: "מכיר אני במקרה את לידתה של מילה משונה זו. לפני כתשע שנים היו רגילים להתכנס בצריף 'החוגים' (כעת: מחנות עולים) בגימנסיה הרצליה בתל אביב בעיקר נוער בגיל 14-18. ונוער בגיל זה שרוי לפעמים במצב־רוח מיוחד (האופייני לגיל ההתבגרות) המצטיין בנוחות לרגוז ולכעוס. לנער במצב־רוח ממין זה קראו מְצַבְרָח וגזרו גם פועל: לְהַצְטַבְרַח. רק אחר כך קיבלה מילה זו גם מובן של מצב־רוח רע".

אם כך, על פי עדותו של אירמאי את מְצַבְרָח חידשו תלמידי הגימנסיה הרצליה בערך בשנת 1928, והיא נשארה עמנו עד היום, כבר כמעט 90 שנה.